

Қорытындылай келе, шетелдік қылмыстық-құқықтық доктриналар жазаның анықтамасын оның мәні мен мақсаттарына қарай тұжырымдайды. Сонымен, батыс герман ғалымдарының пікірінше, жаза – бұл күрделі ұғым. Оның мағынасы қисынсыз, оны қылмыс нәтижесінде бұзылған құқықтық тәртіпті символдық қалпына келтіруден көруге болады. Бұл мағынада жаза қылмыскер жүзеге асыруы керек кінәні өтеу болып табылады. Конституциялық сот "заңды бұзғаны үшін төлем" туралы айтады. Бірақ жазалау арқылы ұтымды мақсаттар, ең алдымен қылмыстық әрекеттердің алдын алуына назар аударады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ (Электронды ресурс) Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі - "Әділет" АҚЖ (zan.kz)

2. Уголовный кодекс Федеративной Республики Германии в редакции от 13 ноября 1998 г. по состоянию на 15 мая 2003 г., Уголовный кодекс Федеративной Республики Германии (Электронды ресурс) <https://www.rawunsch.de>

3. Комментарий к Уголовному Кодексу Республики Казахстан Комментарий к Уголовному Кодексу Республики Казахстан. Общая часть читать онлайн, Борчашвили И.Ш. (Электронды ресурс) <https://www.knigogid.ru>

4. "Уголовное уложение (Уголовный кодекс) Федеративной Республики Германия: научно-практический комментарий и перевод текста закона. 2-е издание" (Электронды ресурс) Уголовный кодекс Федеративной Республики Германии (rawunsch.de)

5. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару кодексі Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 5 шілдедегі № 234-V ҚРЗ (Электронды ресурс) Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару кодексі - "Әділет" АҚЖ (zan.kz)

ЗАҢДЫЛЫҚ ҚЫЛМЫСТЫҚ СОТ ІСІН ЖҮРГІЗУДІҢ НЕГІЗГІ ҚАҒИДАТЫ РЕТІНДЕ

*Кенжебаева С. Б., 2 курс магистранты, Alikhan Bokeikhan University, Семей қ.
(Ғылыми жетекшісі- Сабитов С.М., доктор PhD)*

Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес, біздің мемлекетіміздің ең құнды игілігі - адам мен оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары. Адам құқықтарының үстемдігі барлық өркениетті елдердің тиісті қорғалуы мен кепілдіктерінің негізгі принциптерінің бірі болуы керек.

Біздің Президент Нұрсұлтан Назарбаев " Қазақстан-2030 "Стратегиясы" Қазақстан дамуының жаңа кезеңінің ішкі және сыртқы саясатының 30 маңызды серпінді бағытына арналған Қазақстан халқына арнаған жиырма жетінші үндеуінде: "ашық демократиялық қоғамның іргетасын ұдайы нығайта отырып, біз демократия мен заңның үстемдігі - бұл екі ұғым екенін ұмытпауымыз керек, онсыз өмір сүру мүмкін емес. Сондықтан бізге азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғайтын тиімді жүйе қажет".

Жеке тұлғалардың құқықтарын қамтамасыз ету қылмыстық сот ісін жүргізу саласындағы ең өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Өйткені бұл органның қызметінде тіпті жеке тұлғалардың конституциялық құқықтарының бұзылуы орын алады және айтарлықтай шектеулер пайда болады. Сонымен бірге қылмыстық іс жүргізуге мәжбүрлеуге қарсы түрлі шаралар, әсіресе қылмыстық сот төрелігі саласында тартылған адамдардың құқықтары мен заңды мүдделерін айтарлықтай шектейтін алдын алу шаралары қолданылуы мүмкін.

Қолданыстағы қылмыстық процесік кодексінің іргелі негізі құқықтық мемлекеттің демократиялық идеялары мен қағидаттары, сондай-ақ Қазақстан Республикасының

Конституциясында белгіленген адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын бекітетін нормалар болды. Соңғы жылдардағы қылмыстық сот ісін жүргізу мәселелері бойынша елдің заңнамалық актілеріне енгізілген барлық өзгерістер мен толықтырулар қылмыстық Әділет орбитасында қалған адамның құқықтары мен бостандықтарының қорғалуының жоғары деңгейінің кепілдіктерін күшейтуге, сондай-ақ заңдылық қағидатын бекітуге бағытталған [1, 18 б.]

Қылмыстық сот ісін жүргізудің барлық қағидаттары адамды, оның құқықтары мен бостандықтарын демократиялық мемлекеттің негізгі идеясы болып табылатын ең жоғары құндылық ретінде танудан туындайды. Қылмыстық-құқықтық қағидаттар-бұл қылмысқа қарсы күрес саласында қолданылатын, заңнама, құқық қолдану органдары мен азаматтар үшін міндетті бастапқы ережелер. Қағидаттар ҚР ҚПК 9-31-баптарында бекітілген. Барлық принциптер-бұл құқықтық нормалар түрінде болатын негізгі және жетекші идеялар.

Негізгі қағидаттардың бірі, қазіргі өркениетті қылмыстық процестің жетекші ережесі, негізі заңдылық принципі болып табылады. Заңдылық-бұл бүкіл әлеуметтік өмірдің қалыпты жұмысының өзегі, ол қоғамдық қатынастардың барлық субъектілері үшін бірдей міндетті. Қылмыстық қудалау органдары, сондай-ақ сот барлық сатыларда қылмыстық істер бойынша іс жүргізудің заңда белгіленген тәртібін мүлтіксіз ұстануға, процестік әрекеттерді тек заңды негіздерде және заңда көзделген нысандарда жасауға тиіс. Олар қабылдаған барлық шешімдер тек заң нормаларына негізделуі керек.

Көптеген ғалымдардың пікірінше, заңдылық барлық құқық субъектілері зңның ережелерін қатаң сақтайтын қоғамдық-саяси режимді білдіреді, өйткені бұл демократиялық ұйымдасқан қоғамның болуы мен дамуының маңызды атрибуты. Назаренко Г.В. атап өткендей, заңдылықтың мәні барлық құқық субъектілерінің: азаматтардың, лауазымды тұлғалардың, мемлекеттік және қоғамдық ұйымдардың заңдар мен заңға тәуелді актілерді дәл және тұрақты сақтауында, орындауында және қолдануында жатыр. Заңдылықтың мәні мынада: заңдылық биліктің деспотизміне қарсы тұрады, адамды озбырлықтан, мемлекетті анархиядан, қоғамды зорлық-зомбылықтан қорғайды. Заңдылықтың болмауы кең әкімшілік озбырлық пен жалпыға бірдей заңсыздықты тудырады [2].

Заңдылық рұқсат етумен үйлеспейді. Сухарев А.Я қайта құру басталған кезде заңдылыққа елеулі залал үгіт-насихат пен заңды мінез-құлық қағидатын жүзеге асыру арқылы болды деп санайды: "заңмен тыйым салынбағанның бәріне рұқсат етіледі". "Заңдылық" ұғымына көшу терминдердің ресми өзгеруі емес, құқық қорғау пәніндегі басымдықтарды түбегейлі қайта бағдарлау болып табылады. Егер "Социалистік заңдылықтың" іргелі негізі жеке адам мен қоғамнан жоғары тұрған мемлекеттің мүдделері болса, онда жеке адамның құқықтары мен бостандықтарының, азаматтық қоғамның мүдделерінің басымдықтарын Конституциялық жариялау жағдайында принциптер ретінде басымдықтар ғана емес, сонымен бірге заңдылықтың мақсаттары, міндеттері, оларды іске асыру тетіктері де өзгеруі керек [3].

Сонымен, заңдылық-бұл жалпы құқықтық принцип. Сондықтан заңдылықты қылмыстық процестің барлық қағидаттарының ең басты қағидаты, қағидаты, ал қылмыстық процестің қалған қағидаттарын қылмыстық сот ісін жүргізуде заңдылықты іске асыру қағидаттары деп атауға болады. Егер заңдар сақталмаса, заңдылық та болмайды. Сонымен бірге, заңдар құқықтық сипатта болуы керек, яғни бүкіл халықтың мүдделерін білдіру керек.

Заңның маңызды белгілерінің бірі-оның заңдылығы. Яғни, бұл заңды дайындаудың, қабылдаудың және оған заңды күш берудің белгіленген рәсімін сақтау, нәтижесінде тиісті заңды нұсқамалардың әділдігі қамтамасыз етіледі. Екіншіден, халықтың заң шығарушының билігімен және жалпы мемлекетте жүргізіліп жатқан саясатпен нақты жалпыға бірдей келісімінің болуы.

Заңдылық пен легитимділікті түсінудің ең күшті импульсі Вебердің М. жұмысы болды. Ол жасаған және қалыптасқан классикалық теорияға сәйкес, заңдылық екі негізгі белгімен сипатталады: мемлекеттің қолданыстағы институттары жүзеге асыратын билікті мойындау және жеке тұлғалардың оған бағыну міндеті [4]; [5].

Легитимділік, бұл заңды және лайықты дегенді білдіреді, биліктің тұрақтылығы мен сабақтастығын қамтамасыз ететін шешуші рөл атқарады. Белгілі неміс заңгері және саясаттанушысы Р. Войт былай деп жазады: "Легитимділік – бұл саяси үстемдіктің заңдылығына деген сенім, оның ішінде сенім. Бұл қандай институттар, нормалар мен адамдар тануға лайық екендігіне байланысты. Егер заңнамалық шара ("айқайлау") әділетсіз болса, заңдылықтың жетіспеушілігі айқын болады және ол белгілі жағдайларда тіпті елеусіз болады. Бұл жағдайда заңдылық критерийі ретінде әділеттілік қарастырылуы керек"[6].

Сондықтан, біздің ойымызша, заңдылық ұғымы әділеттілік ұғымымен тығыз байланысты. Заңдылық пен әділдік бірдей ұғымдар емес, өйткені заңдылық әрқашан әділеттілікпен сәйкес келе бермейді. Әділеттілік ұғымы заңдылық принципінің маңызды жағын көрсетеді-әлеуметтік маңызы бар субъектілердің әрекеттері үшін тең және нақты жазалау шарасы. Заңдылық құқықты іске асыру актісіндегі моральдық және құқықтық бағалаулардың сәйкес келуінің қажетті көрсеткіші болуы керек. Қоғамда туындайтын барлық қақтығыстар, даулар, шағымдар, олар кімге әсер етсе де, заңдылық пен әділеттілік тұрғысынан шешілуі керек. Демек, заңдылық пен әділеттілік барлық құқық қолдану қызметінің негізін құрайды.

Егер құқық пен заңдылық жалпы категориялар болса, әділеттілік нақты, жеке болса, ол жекелендіріледі. В. И. Далдың түсіндірме сөздігіне сәйкес " әділеттілік-шындық, әділеттілік. Әділ-дұрыс, заңды түрде жасалған, шындық, ар - ождан, дұрыс " [7, 312 б.].

Елдегі заңдылықты сақтау және нығайту ғана емес, сонымен бірге белгілі бір мақсаттарға қол жеткізу дұрыс шешілуіне байланысты болатын заңдылық пен орындылықтың арақатынасы туралы мәселе маңызды. "Орындылық" термині мақсатқа сәйкес келетін ақылға қонымды, практикалық, пайдалы дегенді білдіреді. Оның дәйекті практикалық іске асырылуы құқықтық ережелерді нақты құқықтық қатынастар жазықтығына аударуға мүмкіндік береді, осылайша қолданыстағы құқықтық тәртіпті нығайтуға және қоғамдағы тұрақтылықты сақтауға ықпал етеді. Сондықтан қоғамдық даму мақсаттарына сәйкес келетін құқық қолдану шешімін ғана қарастырған жөн. Орындылық-заңдылықтың ажырамас қасиеті. Заңдылық орындылық негізінде пайда болады. Бірақ заңдылықты мақсатқа сай өзгертуге жол берілмейді [8].

Қылмыстық сот ісін жүргізудің заңдылық принципіне заңдылықты сақтауға және азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етуге арналған мемлекеттік институттар айтарлықтай әсер етеді. Мәселен, Қазақстан Республикасы Конституциясының 78-бабына және ҚР ҚПК-нің 10-бабына сәйкес, егер сот қолдануға жататын заң немесе өзге де нормативтік құқықтық акт Республика Конституциясында бекітілген адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарына қысым жасайды деп тапса, ол іс бойынша іс жүргізуді тоқтата тұруға міндетті. Сот бұл актіні конституциялық емес деп тану туралы ұсыныспен Конституциялық Кеңеске жүгінуі керек. Қазақстан Республикасының Конституциялық Кеңесі ТМД елдеріндегі жалғыз квази-сот органы болып табылады. Өкінішке орай, оның өкілеттіктерінің шектелуіне және өтініш субъектілерінің тар шеңберіне байланысты оның конституциялық құқықтарын қорғау және заңдылықты қамтамасыз ету бөлігінде адамдардың өтініштерін өндіріске қабылдауға құқығы жоқ. Осыған байланысты, Конституциялық Кеңес сияқты маңызды мемлекеттік орган – заңдылық режимін, адамның құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етудің маңызды тетігі, біздің ойымызша, оның қызметінің тиімділігін арттыру қажет.

Азаматтардың құқықтарын қамтамасыз ету және заңдылықты нығайту институттарының бірі адам құқықтары жөніндегі Уәкіл болып табылады. Алайда, ол негізінен өтініш берушінің өз құқықтарын қорғау үшін қолдана алатын тәсілдері мен

құралдарын түсіндіретін орган болып шықты. Париж қағидаттарына сәйкес келмейтін ұлттық институттар тәуелсіз, демократиялық болып саналмайды және халықаралық қауымдастықтың жеткілікті сеніміне ие емес. Сондықтан осы институттың мәртебесін арттыру қажет, сонымен қатар оны сот ісін жүргізуге қатысушылар қатарына қосу орынды болып көрінеді.

Конституцияға сәйкес заңдылықты қалпына келтіру мақсатында әркімнің сот арқылы қорғалуға құқығы бар екені белгілі. Кез-келген азаматтың сотқа кедергісіз жүгіну мүмкіндігі сот билігі мен заңдылықтың негізгі қағидасы болып табылады, өйткені сот құқығы идеясы құқықтың үстемдігі идеясымен байланысты. Соған қарамастан, сот ісін жүргізудің көптеген қатысушылары үшін Жоғарғы Сот қол жетімсіз болды, өйткені кассациялық алқада қандай өтініш қаралуы керек және қайсысы мүмкін емес деген мәселе бір судьяның атынан жеке-жеке шешіледі. Біздің ойымызша, бұл заңдылық қағидаттары мен заңды күшіне енген сот актілері кассациялық тәртіппен қайта қаралуы мүмкін деген нормаларды бұзады, егер оларға шағымданудың апелляциялық тәртібі сақталған жағдайда ғана. Жеңілдетілген іс жүргізу тәртібімен қаралған істер бойынша сот актілерін кассациялық тәртіппен қайта қараудан бас тарту да заңдылық қағидатын сақтауға ықпал етпейді.

Жеке шағымға құқық мемлекет үшін адам құқықтары мен заңдылық қағидатын сақтау туралы қамқорлық ұлттық басымдық болып табылатындығын тікелей мойындаудың маңызды көрсеткіші болып табылатындығын атап өткен жөн. Сондықтан Ресейде барлық азаматтар, соның ішінде шетелдік азаматтар, азаматтығы жоқ адамдар, сондай-ақ қоғамдық бірлестіктер Қазақстанда жоқ Конституциялық Сотқа ғана емес, Страсбургке, адам құқықтары жөніндегі Еуропалық сотқа жүгінуге құқылы.

Негізінде, прокурорлар, тергеушілер, сондай-ақ судьялар бірдей тәуелсіздікке ие болуы керек. Сондықтан оларға судьялар мәртебесінің маңызды элементтері қолданылуы керек, өйткені сот төрелігі кең мағынада қылмыс тіркелген сәттен және күдіктіні қамауға алуға санкция берілген сәттен басталады.

Тергеу органдары қызметкерлерінің прокуратура органдары жүйесінде болуы кейіннен іс жүргізу прокурорларын неғұрлым тәжірибелі тергеушілерден жасақтауға мүмкіндік береді. Тергеушілердің құқықтық мәртебесін және іс жүргізу прокурорларының біліктілік деңгейін арттыру қылмыстарды тергеудің тиімділігіне және қылмыстық сот ісін жүргізуде заңдылық қағидатын қамтамасыз етуге оң әсер ететіні сөзсіз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Журсимбаев, С.К. Законность в досудебных стадиях уголовного судопроизводства: монография / С.К. Журсимбаев. – Алматы: ИЦ «Интерлигал», 2007. – 238 с.
2. Назаренко, Г.В. Общая теория права и государства / Г.В. Назаренко. - М., 2003. – 176 с.
3. Сухарев, А.Я. Актуальные проблемы законности в условиях реформ и роль прокуратуры в ее обеспечении / А.Я. Сухарев. - Законность в Российской Федерации, М., 1998. – 215 с.
4. Weber, M. Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der Sozialökonomik / M. Weber. - III Ab. Tübingen, 1922. - 864 p.
5. Lübbe, W. Legitimität kraft Legalität: Sinnverstehen und Institutionen-analyse bei Max Weber und seinen Kritikern / W. Lübbe. - Tübingen, 1991. - 191 p.
6. Voigt, R. Legalität ohne Legitimität? Carl Schmitts Kategorie der Legitimität / R. Voigt. - Wiesbaden, 2015. - P. 7-35.
7. Даль, В.И. Толковый словарь русского языка / В.И. Даль. - М., 2000. – 617 с.
8. Журсимбаев, С.К. Законность, справедливость и целесообразность: соотношение понятий / С.К. Журсимбаев, Е.С. Кемали // Вестник Института законодательства и правовой информации РК. – 2020. - №1(59). - С. 216-220.